

Szűcs Anita

## Egyenlőtlenség a világpolitikában – A nemzetközi politikaelmélet marxista iskolája

A marxizmus **az 1970-es években**, a nagy viták sorában a harmadik, **interparadigma vitához csatlakozva jelent meg** a nemzetközi politikaelmélet területén. A fősodorhoz tartozó iskolákat kritizálva, az első olyan irányzat volt, amely az aszimmetrikus interdependenciák sűrűsödésére és az Észak-dél szakadék erősödésére reagálva, új fókuszpontot adott a nemzetközi politika értelmezésének. Az **első kritikai irányzat**ként jelentősége és hatása a mai napig óriási.

A hidegháború végén **összeomlott a kommunista blokk**. Az új, igazságosabb társadalom létrehozására létrejött „nagy kísérlet” elbukott, a Szovjetunió és befolyási övezete autoriter, diktatórikus rendszert hoztak létre. Az 1990-es évek végére jól látszott, hogy ahol kommunista pártok vannak hatalmon ott is kénytelenek engedelmeskedni a világpiac szabályainak. Fukuyama szavaival élve, a „történelem véget ért.”

**Marx Károly gondolatai a globalizált nemzetközi rendszerben reneszánszukat élik.** A kommunizmus és a nemzetközi politikaelmélet marxista iskolája nem sok közöset oszt. A totalitárius rendszer fennállása alatt a marxisták folyamatosan **elhatárolódnak** a szovjet rendszertől. Az eszme gyakorlatba ültetése nagyon hamar, már az 1920-as években kisiklott. Az európai baloldali értelmiség túlnyomó többsége csalódott az államszocialista kísérletben, és minden lehető módon elhatárolódott attól. A szovjethatalom axiómáinak a legtöbb esetben nem sok közülük van sem a társadalmi igazságosságához, sem Marx Károly munkásságához. Ebben az értelemben a keleti blokk szétesése a marxisták számára **tiszta lapot jelent** (nem kell folyton elhatárolódní).

Marx reneszánszát magyarázza, hogy kapitalizmus elemzése sokkal relevánsabb napjaink nemzetközi rendszer értelmezésében, mint saját korában volt. Az **egyenlőtlenségek**, globális gazdasági, környezeti, politikai problémák az átlagember életére hatással vannak, a rendszer természetesnek vett részeivé váltak.

A **marxizmus eltérő képet fest** a nemzetközi politika világáról, mint a mainstream. A világpolitika folyamatát és annak értelmezését a **globális kapitalizmus struktúrájába** rendezi. Arra törekszik, hogy a körülöttünk lévő világ komplex, átfogó értelmezését adja. A marxista **episztemológiai keret** gyökeresen új, a politika folyamatait a gazdasági rendszer logikájával és szükségszerűségeivel magyarázó társadalomtudományt alkot. A világgazdasági folyamatok társadalomformáló hatása az egyenlőtlenségeken keresztül érvényesül, és az egyenlőtlenségek újratermelésével teremti újra önmagát. A globális egyenlőtlenség táplálja a rendszert, függő viszonyba rendezve a világpolitika szereplőit.

A marxizmus az eddig megismert elméleti iskolákhoz hasonlóan a **racióális magyarázatokhoz** tartozik. Értelmezési keretében a szereplők racionálisan döntenek, materiális költség-haszon

elemzéssel meghatározva érdekeiket. A nemzetközi politika megértéséhez ezeket a viszonyokat kell feltárnunk.

Szintén az eddig megismert elméleti iskolákhoz hasonlóan a marxizmus is **gyűjtőfogalom**. Számos iskolája, irányzata van, amelyek **nem alkotnak koherens egységet**. A többi irányzathoz hasonlóan vitákon keresztül, egymásnak ellentmondva fejlődnek. Esetenként fogalmi keretük, módszereik is eltérhetnek egymástól. Ahogy eddig is, először a marxista kutatókat összekötő közös jellemzőket, majd az különböző marxista iskolákat ismerjük meg.

### A nemzetközi politikaelmélet marxista irányzatainak közös alapelvei

A nemzetközi politikaelmélet marxista iskoláinak részletes tárgyalása előtt ismerjük meg azokat a közös elemeket, amelyek miatt egy-egy kutatási napirendet, kutatócsoportot a marxista irányzathoz sorolunk.

Természetesen a marxista nemzetközi politikaelmélet **Marx Károly társadalomértelmezéséből** táplálkozik. Annak fogalmait, logikáját használva törekszik a világpolitika mozgatórugóinak, törvényszerűségeinek feltárására.

Az egyik nehézséget a marxizmus **komplex társadalomértelmezése** jelenti. A marxizmus a társadalom folyamatainak vizsgálatában a **társadalmat, mint egészet** vizsgálja. A társadalomtudományok területén az akadémiai felosztás tetszőleges, nem segíti a megértést. A komplexitás miatt az elemzés sokat kíván a kutatótól: egyszerre kell a szociológia, a politológia és a közgazdaságtan művelőjének lennie, hogy a pontos, átfogó értelmezést adhasson. A marxista kutatók nagy része szorgalmazza a társadalomtudományok átalakítását.

A másik nehézséget az okozza, hogy Marx **nem nemzetközi politikaelméletet írt**. Az 1870-es évek Nagy-Britanniájának kapitalista társadalmának viszonyait elemezte. Egyrészt kilép a politika – politológia – szűk területéről, a gazdasági viszonyok felfejtésével magyarázza a politikai viszonyokat. Nem írt önálló, komplex állam-, vagy nemzetközi rendszer elméletet. Gyakran éri az a kritika, hogy **redukcionista államelméletet** alkotott, azaz az állam teljes egészében a gazdasági erők fogja. A modern, liberális állam nem az egész társadalmat testesíti meg, hanem egy szűk, privilegizált réteget. Semmilyen autonómiája, a gazdasági folyamatoktól való függetlensége nincs. Marx azonban államértelmezését nem redukálja le automatikusan a gazdasági folyamatokra, ahogy sok kritikusa mondja. Az államnak van belső mozgástere.

Másrészt nemzetgazdasági keretben vizsgálódik, de a tőke természetes mozgástere a világpiac. Mindkettő tág teret ad a marxizmus jelen viszonyokra való alkalmazásának.

Örökségét **sokféleképp, ellentmondásosan interpretálják**. Nincs olyan szerző a társadalomtudományban, akit ennyire ellentmondásosan interpretálnának. A nemzetközi politikaelmélet területén a négy legnagyobb, legjelentősebb irányzatot fogjuk górcső alá venni.

A marxi örökséget a legkézenfekvőbb „**A tőke**” (1867) c. alpművét követve az egyszerűtől kezdve, az összetett rendszerek felé haladva magyarázni. A nemzetközi politika viszonyai társadalmi viszonyok, a nemzetközi politika társadalmi cselekvésrendszer. Marx – bár nem írt nemzetközi politikaelméletet – éppen jól alkalmazható a világpolitika magyarázatában. Ha a társadalmi viszonyokat akarom magyarázni, akkor a társadalmi szereplők motivációit kell megértenem. Ez az alapvetés semmiben nem különbözik az eddig megismert iskoláktól.

#### *A látszat és a materiális valóság világa – az alap-felépítmény modell*

A világpolitika magyarázatában az első lépés a társadalmi viszonyok mozgatórugóinak feltárása. Ezeket a mozgatórugókat magyarázza az **alap-felépítmény modell**. A társadalom alapvető alkotórésze az ember. A társadalmi viszonyok emberi viszonyok. Az egyének mozgatórugója a szükségletekből következik. Heller Ágnes találóan fogalmaz: a marxizmus a **szükségletek elmélete**, az emberi viszonyok mélyén az emberi szükségletek állnak. A társadalmi viszonyok megértéséhez, globális szinten is a **társadalmi szükségleteket** kell a **vizsgálat referenciapontjává** tenni.

Az emberi szükségletek sokfélék lehetnek, egyes szükségletek eltérő súllyal lehetnek jelen egy ember életében. Vannak azonban olyan **alapvető szükségletek**, amelyek az ember létfenntartásához kötődnek. Természetesen ezek a szükségletek **materiális szükségletek**. Az alapvető szükségleteinket gazdasági erőforrásokkal csillapíthatjuk. A táplálkozás, ruházkodás és lakhatás biztosításához termékeket kell előállítanunk. Így a társadalmi szükségletek kielégítésében **az alapvető szükségleteket kielégítő gazdasági erőforrások** játszanak a többi erőforrásnál nagyobb szerepet.

A marxizmus episztemológiai keretének egyik referenciapontja tehát, hogy a társadalmi viszonyokat a materialista szükségleteken keresztül a **gazdasági szükségletek** alakítják. A **társadalmi szükségleteket kielégítő gazdasági folyamatok**at nevezi a marxizmus **alpnak**. A társadalmi viszonyok megértéséhez tehát az alapon, a gazdasági szükségletek világán keresztül vezet az út. A politika, kultúra világa a **felépítmény**, mozgástörvényeit az alap gazdasági logikája határozza meg. Ez az alap-felépítmény modell.

A körülöttünk lévő világ megértéséhez különbséget kell tennünk a „**látszat**” és a „**materiális valóság**” között. A világ összetett folyamatainak megértéséhez nem a látszat világának tanulmányozásán keresztül vezet az út. Azt kell megértenünk, hogy az „**alap**”, a valóság hogyan alakítja a felépítményt, a látszatok világát. Ha nem így teszünk, a **fetiszmus** hibájába esünk.

Marx példát ad, hogyan kerülhetjük el a fetiszmust, azaz hogy az alap helyett a látszatot tegyük meg az értelmezés fókuszává. Korának fő gazdasági ideológiája, a **klasszikus liberális politikai gazdaságtan** a „**látszatot**” valóságként tünteti fel. A liberális kutatók tévednek, amikor azt állítják, hogy az árunak inherensen van értéke. A klasszikus liberális gazdaságtan szerint az arany pl. azért nagyobb az értéke, mint az ezüstnek, mert nagyobb rá a kereslet. Marx szerint az áru értékét a termelésére fordított órák száma határozza meg. Áru fetiszmusról ebben az esetben akkor beszélünk, ha azt feltételezzük, hogy az árunak önmagában is van értéke. Nem az alap-felépítmény modell összefüggéseiben vizsgáljuk.

Miért kell elkerülnünk, hogy a valóságos mozgatórugók helyett a látszat világát vizsgáljuk? A fetiszmus azért veszélyes, mert azt a látszatot kelti, hogy a **kapitalizmus természetes, harmonikus és**

**örök.** Bármely más „termelési módhoz” hasonlóan, a kapitalizmus is korszak, amelynek van eleje, közepe, így vége is kell legyen.

#### *A tőkefelhalmozás szerepe a társadalom formálásában*

A világpolitika megértéséhez tehát vissza kell térnünk az alap vizsgálatához. A világpolitika társadalmi jelenség, a társadalmi folyamatokat az alap részét képző gazdasági folyamatok határozzák meg. A társadalom változásait a társadalmi szükségletkielégítésen keresztül a termelés megszervezése. A gazdasági folyamatok mélyén Marx szerint a tőke szükségletei állnak. A tőkefelhalmozás megjelenése – az **eredeti tőkefelhalmozás** – segít megérteni a gazdaság társadalomformáló erejét.

A tőkefelhalmozás nem az áru- és pénzpiacok megjelenésével jelent meg, már a történelem kezdetén is létezett. A társadalom formáinak alakulása 1500 körül, a társadalmi termelés átalakulásával valósult meg. A **munka és tulajdon elváltak** egymástól, átalakult a társadalmi termelés. A kapitalizmus kialakulásával az **alapvető szükségletek kielégítése csak az árucsere révén történhetett meg**. A **rendszeres tömegtermelés** megszületésével és a tőkés árutermelés kibontakozásával nem csak a gazdasági, de a társadalmi viszonyok is átalakultak. Az átalakulás oka a tulajdonviszonyokban megjelenő **egyenlőtlenség** volt. A munka és tulajdon szétválása megteremtette a tulajdonon és a tulajdon nélküliségen alapuló szükségleteket. A gazdasági elit szükségleteit a tőkeviszony szükségletei határozták meg. A tömeges árutermelés és a társadalmi szükségletkielégítés csak együtt létezhet, mindkettő folyamatosan bővül. A társadalmi szükségletkielégítés (tömeges árutermelés) bővítetten termelte újra a tőkeviszony szükségleteit. Az eredeti tőkefelhalmozás **rendszeres tőkefelhalmozássá** vált, amely színtere a világpiac.

Az **egyenlőtlenségek** megjelentek a társadalomban. A tömegtermelés révén kialakult az **interdependencia** (alapvető szükségletet mindenki csak az árutermelés révén tudja kielégíteni). A tömegtermelés **alapja**: a munkát végző elszakad a munkavégzés tárgyi feltételeitől, ezzel létrejön az aszimmetrikus társadalmi munkamegosztás (akik rendelkeznek tőkével és akik nem). A megtermelt jövedelem is aszimmetrikusan oszlik meg a társadalomban. Ez az **aszimmetrikus jövedelemtranszfer**, amely további aszimmetrikus interdependenciák forrásává válik. Így az egyenlőtlenség a rendszer alapvető jellemvonása (a munka és a tulajdon szétválása miatt folyamatosan újratermelődik. A társadalmi és a politikai rendszereket ezért a marxista iskola szerint csak a gazdasági egyenlőtlenségeken keresztül érthetjük meg.

#### *A termelési mód, mint a társadalmi és politikai változás alapegysége*

A társadalom működését csak a **termelési mód koncepcióján** keresztül érthetjük meg. A termelési mód két részből áll: **termelőerőkből** és a **termelési viszonyokból**. A **termelőerők** alatt Marx a technológiát, vagy azt az eszközrendszert érti, amellyel termelnek. Például a gépek a kapitalizmusban, vagy a vízimalom és eke a feudalizmusban. A **termelési viszonyok** társadalmi osztályviszonyok, az elit és az alárendelt osztály ellentmondásos viszonya. Bármely termelési módban az elit **kizsákmányoláson** keresztül jut többelhez. A társadalmi viszonyok megbékíthetetlen ellentétre épülnek, olyan zéró összegű játék (osztályharc), ahol az elit szerez mindig többet. Az osztályharc Marx elméletének a szíve-lelke. Marx a termelési mód és a dialektikus módszer kombinálásával alkotta meg a történelem dialektikus materialista fejlődési koncepcióját.

### *A dialektikus materializmus*

Az emberiség történetét Marx Georg Wilhelm Friedrich Hegel „**dialektikus idealizmusának**” mintájára építette fel. A dialektikus történelemszemlélet szerint a történelmi fejlődést az eszmék egymásnak ütközése hajtja előre. Hegel azt írta, hogy a kezdeti eszmének (a **tézis**) ellenfeszül egy ellentétes eszme (**antitézis**), ami elvezet a **szintézishez**, azaz a fejlődés egy magasabb fokához. Marx eszmék helyett a **materiális valóságot** tette a történelmi fejlődés középpontjába, hiszen az emberiség, mielőtt gondolkodna, és mielőtt eszmék születnének, ennie kell, ruházkodnia és saját biztonságát kell biztosítania. A **munka** Marx számára **a történelem legfontosabb ténye**. Az eszmék csak másodlagosak és a „felépítmény” részei. A történelmet a termelő és a nem termelő osztály közötti ellentét hajtja előre. Hegelt a feje tetejére állítva megmutatta, hogy az eszmék másodlagosak a termeléshez képest. Minden termelési módban a tézist (a nem termelő osztályt) tagadja az antitézis (a termelő osztály) és a szintézis (a termelési mód forradalmi változása) új és fejlettebb termelési módot alakít ki.

### *Hogyan fejlődik a történelem?*

Marx szerint az ellentmondásnak két materiális formája hajtja a történelmet és a politikát: 1. **a termelési módokon belüli társadalmi feszültségek**: az osztályharc és 2. **társadalmi béklyók**. Marx a Tőkében felvázolja ugyan az egymást követő termelési módokat, ám részletesen csak a kapitalista termelési módot dolgozta ki. Az emberi történelem kezdetén – Marx ezt a korszakot **primitív ősközösségnek** nevezi – az egyének egyelők voltak és nem volt osztályharc. Idővel a kisebbség szolgásgba taszította a többséget, és megszületett az **első termelési mód**. Az első termelési mód példájául Marx az ókori magaskultúrákat, a **klasszikus Görögországot és Rómát** vette. A termelő osztály a rabszolgák voltak, a nem termelők a rabszolgatulajdonosok. Az első „társadalmi feszültség” kialakult, ami a **kizsákmányolás** miatt az **osztályharchoz** vezetett. Ahogy nőtt a kizsákmányolás, úgy erősödött az osztályharc, míg végül **forradalmon keresztül a termelési mód átalakult**. Ez a minta ismétlődik minden termelési módon belül. A **második termelési mód**, a **feudalizmus** a nemesek és jobbágyság közötti osztályharcra, a **harmadik**, a **kapitalizmus** a tőkés (bourgeoisie) és a munkások (proletár) közötti ellentétre épült. Marx vizionál egy **negyedik**, a jövőben megvalósuló termelési módot, ez a **szocializmus**. Erről nagyon keveset ír. A „proletárdiktatúrán” keresztül a polgári társadalom megszűnik, és helyet ad a kommunizmusnak. A kommunizmus a „történelem vége”, mert nem léteznek osztályok. Az egymást követő **termelési módok** mindegyikének megvolt a saját mozgástörvénye, így hajtotta a történelmet előre.

A termelési módok átalakulását és dinamizmusát a **társadalmi béklyók** fogalmán keresztül érthetjük meg. Idővel a termelési mód eléri azt a pontot, ahol a termelés társadalmi viszonyai ellentmondásba kerülnek a termelőerőkkel, azaz a társadalmi viszonyrendszer idővel akadályozza a termelés technológiai erőinek fejlődését. Például a hűbéri rendszer nem kompatibilis a kapitalista technológiával. Ekkor a társadalmi kapcsolatok szétrobbannak. Forradalom útján új termelési mód jön létre, amelyen belül a termelőerők megújulva folytatják fejlődésüket. Hogy pontosabb képet kaphassunk: a **termelési módok mozgástörvényeit** kell megvizsgálnunk. Marx a Tőké-ben (1867) legrészletesebben a kapitalista termelési módot vette górcső alá.

### *A kapitalista termelési mód mozgástörvényei*

Marx azzal kezdi a *Tőkét*, hogy célja a modern társadalom mozgástörvényeinek lemeztelenítése. A kapitalizmusban a munkásoknak **semmi másuk nincs, csak a munkaerejük**, mivel a kapitalizmussal szemben itt az elit birtokolja a termelési eszközöket. Marx arra utal, hogy a munkásnak nincs más választása, minthogy elmenjen a gyárba dolgozni. Ez a **bérmunka / bérabszolgaság**. Az elité a tömegtermelés alapját képző gyár, a gépek. Tömegtermelés nélkül pedig nem lehet a társadalmi szükségleteket kielégíteni. Mi történik, ha a munkás a kapitalista vállalatnak dolgozik? A munkaadót alapvetően a **profit** érdekli, hogy a vállalat versenyképes maradjon. Honnan származik a profit? Marx szerint a munkaerő kizsákmányolásából. A munkaerő tárgyasult, áruvá vált, azaz a munkaerő a profitképzés szempontjai alapján dönt róla. Marx a folyamatot a **munkaérték elméleten** keresztül magyarázza. A profit a munkaerő kizsákmányolásával érhető el, a **gépeket nem lehet kizsákmányolni**, csak a munkaerőt. Hogyan? A munkanap durván két szakaszra osztható: 1. **társadalmilag szükséges munka**: a munkás a munkájáért teljes ellentételezést (fizetést) kap, 2. a többlet megteremtése. A többlet megtermeléséért a munkás nem kap ellentételezést. Ez a profit gyökere. A profitot a tőketulajdonos az esetek nagy többségében a termelés technológiai feltételeinek javításába forgatja vissza és csak kis részében (ha egyáltalán) a humán tőke fejlesztésébe. A folyamat idővel a **kapitalizmus különös ellentmondásához** vezet.

### *A munkaérték-elmélet*

A munkaérték elmélet a kapitalista termelési mód mozgatórugója. Marx a klasszikus közgazdaságtan kritikájánál megtartotta a **ricardo-i munkaérték** elméletet. Ricardo szerint **az áru értéke az előállításához szükséges munkával** fejezhető ki. Az áru nem hordja önmagában az értékét, a profit a munkaerő kizsákmányolásából származik, gépeket nem lehet kizsákmányolni.

### *A kapitalizmus különös ellentmondása*

Az **áru értéke** kifejezhető az újraelőállításához társadalmilag szükséges összes élő és holtmunka ( $c+v+m$ ) összegeként. A „ $c$ ” = konstans elem (**fix tőke**), azaz a **termék előállításához szükséges materiális költségek**: a régeből az újba átvitt érték – amortizáció. A „ $v$ ” = variábilis elem (**változó tőke**) az alkalmazott munkaerő értéke. A változó tőkét a munkaerőpiac határozza meg, bérköltséget fejez ki. Ez az új érték forrása. Az „ $m$ ” az **értéktöbblet**. Az értéktöbblet a változó tőke része, a profit forrása. Az új érték és a változó tőke különbsége.

### *A tőke szerves összetétele*

A **tőke szerves összetétele** magyarázza, hogy hosszútávon a profitráta csökken. A fix tőke és a változó tőke egyszerű aránypárként felírható. A tőketulajdonos a rövid távú költségek megspórolása miatt csökkenti a munkaerőt, azaz gépesít, modernizál. A profit forrása a munkaerő. A munkaerő jövedelmének csökkentése a hosszútávú profitrátát ássa alá, hiszen a jövedelem lesz a vásárlóerő forrása, amelyet a munkaerő a tőketulajdonosok által megtermelt javas vásárlására fordíthat. A jövedelem csökkentése a **kapitalizmus különös ellentmondásához** vezet, azaz hosszú távon csökkenti az aggregát keresletet. Ennek ellensúlyozására a tőketulajdonosok már a 19. században a munkaidő meghosszabbítását (az abszolút értéktöbblet forrása) és a társadalmilag szükséges munkaidő



csökkentését (relatív értéktöbblet) alkalmazták. Mindhárom jelenség siettetti a munkásosztály **elidegenedését**, növeli a társadalmi feszültségeket.

### *Emancipáció*

Marx társadalomelméletének komplexitása tükröződik a nemzetközi kapcsolatok értelmezésében is. Az utolsó közös alapelv, amelyet a nemzetközi politikaelméletben minden marxista oszt, világ értelmezésére, a tudás megszerzésére vonatkozik. A társadalmat kutatók számára nem az a cél, hogy interpretálják a világot, hanem hogy megváltoztassák. Az értelmezés segíti a rendszer meghaladását, társadalmi viszonyok átalakítását. Nem lehetséges a vizsgálat tárgyától (a társadalomtól valós) távolságtartás, hiszen a kutató részese a társadalomnak, annak vizsgálatával, értelmezésével formálja a közösség gondolkodását, kapcsolatrendszerét. A társadalmi viszonyok hatalmi viszonyok és a **tudás társadalmi struktúrái** a hatalmi viszonyokba ágyazódnak bele. Az **emancipáció** a hatalmi struktúra és a tudás struktúráinak szétválasztását célozza a megértésben. Érténünk kell, hogy a társadalmi viszonyaink nem örök életű, harmonikus, fix fogalmak (pl. az anarchia a nemzetközi kapcsolatokban), hanem a mindenkori hatalmi viszonyok erősítésében játszanak szerepet. Az emancipáció ad lehetőséget a társadalmi viszonyok megváltoztatására. A kutató célja nem lehet egyetlen dogma elfogadása, sem semmilyen pártvonal igazolása. Kizárólag a hatalmi struktúrák és a tudás struktúrájának szétválasztásával a társadalmi viszonyok javítása.

Marx az emancipációval komplex társadalomértelmezést kíván. A társadalmat nem lehet politikai, közgazdasági szegmensekre bontva, egymástól elkülönülten értelmezni, hanem az egyes részek egészhez való viszonyát is látni kell. Ez a komplexitás nehezíti a marxista kutatók dolgát, akiknek egyformán érteniük kell a szociológia, a politológia és a közgazdaságtan alapfogalmait. Marx az elsők között volt, aki a modern tudományban ragaszkodott ahhoz, hogy a tudományos érveket meg kell támogatni. Úttörője volt a hivatalos statisztikák alkalmazásának.

A fenti alapelveket a nemzetközi politikaelmélet marxista kutatói osztják. A marxista terminológia használata, illetve a fenti alapelvek elfogadása különbözteti meg a marxistákat a nemzetközi politikaelmélet más iskoláitól.

### **Marx az államról és a nemzetközi rendszerről**

Marx nem államelméletet írt. A marxizmus államfogalma a felépítmény része, az állam nem tartozik a társadalmi szükségletkielégítés gazdasági szférájába. Így az államnak alig van autonómiája társadalmi elitjével szemben. A neomarxista irányzatok meg akarták haladni ezt a fajta gazdasági redukcionizmust, ami az irányzat legerősebb akadémiai kritikájának alapját adta. Az államot nem lehet pusztán az osztályharcra leszűkíteni, így a neomarxizmus Marx írásainak azon részeit emelte ki, ami megmutatta, hogy az állam nem pusztán az elit akaratának intézményesülése. Ezeket a részeket fejlesztették önálló államelméletté.

Két fejezetrészt szokás az államelmélet alapjaként tárgyalni a marxista elméletben. Az egyik – a **„bonapartista állam”** – Marx *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* (1852) c. könyvében található. Kiindulópontja, hogy 1848-ban a francia polgárság túl gyenge és szervezetlen volt a komoly

proletár megmozdulással szemben. Hogy megoldja a válságot át kellett adnia az állam irányítását egy erős vezetőnek (Louis Bonaparte). Állam és polgárság kapcsolata ebben a részben tele van feszültséggel – egyáltalán nem redukálódik le a gazdasági viszonyokra. A *Kommunista Kiáltvány* államképe ezzel ellentétben redukcionista. Az állam azonban nem független a polgárságtól. Napóleon alatt a közigazgatás volt a polgárság uralmának egyetlen eszköze. Lajos Fülöp alatt az állam volt az eszköz, bár ekkor is volt önálló hatalma. Összefoglalóan: **az állam rövid távon konfrontálódhat a polgársággal, hosszú távon az uralkodó osztályt támogatja.**

Marx *Tőke* (1867) I. kötetének ritkán idézett passzusa **a legkidogozottabb az állam autonómiájának** érzékeltetésére. Ez áll a legközelebb a neomarxista állam fogalomhoz. Marx itt a 19. század közepének Angliájába visz vissza minket, ahol a munkások a munkanap 10 órára való csökkentéséért harcoltak. A 10 órás munkanap törvénybe iktatása komoly ellenállásba ütközött. A gazdasági elit a frissen született törvényt megtámadta a bíróságon. A „tőke lázadása” sikeres volt, mert 1850-ben a bíróság eltörölte a törvényt. A siker azonban rövid életű volt. A gyárakban a munkásmegmozdulások következtében kompromisszumokkal kiegészítve visszaállították az eredeti törvényt. Az állam a tőkés rövid-távú érdekeivel szemben, hogy elkerülje a forradalmat a kapitalista termelési mód fenntartását választotta.

A neomarxista nemzetközi politikaelmélet elfogadja Marx tételét, miszerint a termelés társadalmi kapcsolatrendszere **meg tudja megát teremteni**, azaz nem kívánja meg a hatalom nem gazdasági formáinak beavatkozását a reprodukcióba. A termelési módot nem lehet anélkül leválasztani a felépítményről, hogy a fetisizmus bűnébe ne esnének. A strukturális marxizmus képviseli a legerősebben, hogy létezik az egyes társadalmi szférák között hierarchia, azaz hosszútávon a gazdaságnak van teljes autonómiája a többinek viszonylagos autonómiája mellett.

### A neomarxista államelmélet

A neomarxista államelméletben a gazdaság és a politika nem esik egybe, de nem is független teljes mértékben egymástól: az államnak **relatív autonómiája** van saját elitjével szemben. Nicos Poulantzas *Political Power and Social Classes* (1973) c. könyvében fejti ki részletesen az állam relatív autonómiáját. A kapitalista osztály tagjait – írja Poulantzas – leköti **az eliten belüli hatalomért folytatott mindennapi küzdelem** és megosztja a **kollektív cselekvés problémája**. Így az elit, mint egységes uralkodó osztály nem létezik, **nem tud egységesen fellépni** a proletárokkal szemben, töredezetté válik. Az állam dolga, hogy „ideális kollektív kapitalista” módjára egységesen lépjen fel és hosszútávon biztosítsa a rendszer fennmaradását. Hosszú távon a gazdaság a meghatározó, hiszen az államnak alkalmazkodnia kell a termelési mód megkövetelte túléléshez.

*Hogyan fordul az állam a polgárság rövid távú céljai ellen?*

Az autonómia egyik forrása a **jóléti politika**. A gazdasági elit tiltakozik a személyi jövedelemadó emelése ellen, amit az állam a jóléti társadalom és a szociális háló kiépítésére és erősítésére költ. Az állam ezekkel a reformokkal megbékéli a munkásosztályt, ugyanakkor biztosítja a tőke hosszú távú érdekeit.



Az autonómia másik forrása a **legitimitás**. Az államnak **semleges intézmény**nek kell látszania, amely általában a társadalom egészét képviselve a lakosság nevében cselekszik. A semlegességet a munkásoknak szánt reformokkal éri el. A legitim hatalmi képviselő csak látszat, az állam a törvényeket létrehozó politikai és gazdasági elitet képviseli.

## A nemzetközi politikaelmélet marxista iskolái

A nemzetközi politikaelméletben a marxizmus nem alkot monolit, egységes iskolát. Ugyanolyan heterogén, esetenként egymásnak ellentmondó irányzatokból áll, mint a fősodorhoz tartozó nagy irányzatok, a liberalizmus és a realizmus. Az egymással élénk vitában álló marxisták nem alkotnak a nemzetközi politikaelméleten belül logikailag egységes, koherens irányzatot.

A marxizmus a **racionális elméletek** családjába tartozik. Episztemológiája a **pozitivizmus** talaján áll, a fősodorhoz tartozó irányzatokat a pozitivizmus talajából kritizálja. **Kritikai irányzat**. Racionalizmusa az államot képviselő társadalmi elit érdekeivel azonosítja a legfőbb szereplőt, az állam érdekeit. Az állam célja ezen érdekek képviselete. A nemzetközi rendszer minden irányzat számára anarchikus, az anarchiában a konfrontálódó politikai egységek társadalmi törésvonalak mentén jönnek létre, gazdasági szükségleteiket kielégítve mozognak.

A számos marxista irányzathoz négyet tárgyalunk. A marxizmuson belüli domináns irányzattal, a **világrendszer szemlélettel** kezdünk, majd a legkreatívabb és legdinamikusabban fejlődő **neogramscianizmussal** folytatjuk. Az **ortodox neomarxizmus** képviseli az 1970-es évek megújuló mozgalmait, szellemi pezsgése után a visszatérést az eredeti marxi gyökerekhez. A **kritikai irányzat** a marxizmus a posztmodernből kinövő baloldali irányzata.

### 1. A világrendszer-szemlélet (World-System Theory – WST)

A világrendszer-szemlélet<sup>1</sup> Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században* (1974) c. könyvével született meg. Nem a semmiből jött létre, alapfogalmait (centrum-periféria) és logikáját már Lenin: *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* (1916) c. műve<sup>2</sup> megelőlegezte.

#### Lenin, mint a világrendszer-elmélet előfutára

Lenin 1916-os rövid könyvében az imperializmus erős kritikai elemzését adta. 1916-ban korának nemzetközi politikáját a gyarmatosító nagyhatalmak és a közöttük éleződő konfliktusok határozták

<sup>1</sup> Immanuel Wallerstein (2010): Bevezetés a világrendszer-elméletbe. Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest: L'Harmattan kiadó. letöltés helye: <http://www.eszmelet.hu/wp-content/uploads/2014/05/Wallerstein-%C3%BAj.pdf>

<sup>2</sup> Vlagyimir Iljics Lenin (1973): *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Budapest: Kossuth Kiadó.

meg. Lenin a világpolitikát a nemzetközi rendszer szintjén elemezte (harmadik szintű, strukturális elemzés). Marxistaként elfogadta azt az alaptézist, hogy a gazdasági termelési folyamatok határozzák meg a társadalmi és politikai folyamatokat, elemzésének kerete a világgazdaság volt.

Lenin számára az imperializmus és a gyarmatosítás általános oka a **monopolkapitalizmus**, és főként a „**fináncsőke**.” A kapitalista termelési mód alapvető mozgástörvénye miatt a monopolkapitalizmus kialakulása elkerülhetetlen volt. A kapitalizmus nem homogén termelési struktúra, hanem önálló alakváltozatai vannak. Első szakasza, amelyet Marx is ismerhetett a **szabadversenyes kapitalizmus** volt, amely 1880-ig tartott. A gazdaságszervezés alapja a szabadkereskedelem és az áruexport volt. A következő szakasz a **monopolkapitalizmus** kora. A szabad versenyt felváltotta a termelés koncentrációja, monopóliumok és oligopol piac. Kialakult a **fináncsőke**, az ipari monopóliumok és a pénzügyi tőke fúziója. Természetszerűleg expanzív, így az alapvetően gazdasági jelenségnek komoly politikai következményei lettek. A világ területi felosztásához vezet, a gyarmatosítók között szükségszerűen kirobbant a háború.

Az expanzív természetű fináncsőke és a háború kirobbanása közötti összefüggést Lenin részletesen magyarázta. A tőkeexport oka a kapitalizmus fejlődésében rejlett, nevezetesen, hogy néhány államban **túléretté** vált. A túlérettég az államok gazdasági feltételrendszerére utal, a **profitráta csökkenésére és a tőke szerves összetételének növekedésére**. Ebben az esetben a tőkének nincs más választása, mint a külföldi beruházások felé fordulni. Olyan területek felé indulni, ahol a tőke ritka jószág, azaz a profitráták magasak. Lenin szavaival: *„a mezőgazdasági háttér és a tömegek elnyomódása miatt a tőkét nem lehet többé nyereségesen beruházni.”* Lenin szerint a tőkeexportnak nem az állam jó vagy rossz gazdaságpolitikája az oka, hanem a termelési módból elkerülhetetlenül következik. A tömegek a tőke szerves összetételének szükségszerű és visszafordíthatatlan növekedése miatt szegényedtek el. A nyereség ebből következő csökkenését az állam felvilágosult, az aggregát kereslet növekedését ösztönző politikája nem tudja korrigálni, mert az állam a fináncsőke érdekeit testesíti meg, ami a belső reformok helyett az imperializmust választja.

|                                | <b>Lenin és a marxista elemzési keret</b>                                                                                                                                                                                                                 | <b>Hobson és a liberális elemzési keret</b>                                                                                                                                                                                                                      |
|--------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Mi a gyarmatosítás oka?</b> | Egyes államokban a kapitalizmus túléretté vált, azaz csökkent a profitráta és nőtt a tőke szerves összetétele. Az otthoni alacsony profitráták és az alacsony vásárlóerő miatt a tőkének nincs más választása, mint a külföldi beruházások felé fordulni. | Az állam nem avatkozott be eléggé a gazdasági folyamatokba ( <i>laissez-faire</i> politika) és hagyta, hogy az aggregát belső kereslet elégtelen legyen. A vállalatoknak nincs más lehetősége, mint a nyereségesség érdekében külföldi beruházásokat eszközölni. |
| <b>Mi a tőkeexport oka?</b>    | A termelési módból elkerülhetetlenül adódik. Az állam nem tehet ellene semmit.                                                                                                                                                                            | A rossz gazdaságpolitika, azaz a minimalista, a gazdasági folyamatokba be nem avatkozó állam. A szociáldemokrata állam korrigálni tudja a tőkeexport mértékét.                                                                                                   |

|                                                              |                                                                                                                                                       |                                                                                                                                                                                                                                  |
|--------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Miért visel háborút az állam?</b>                         | Az állam azért háborúzik, mert a fináncstőke érdekeit képviseli.                                                                                      | Az állam azért háborúzik, mert védi a külföldön működő vállalati érdekeit.                                                                                                                                                       |
| <b>Hogyan viszonyul a szociáldemokrata, jóléti államhoz?</b> | Ellenséges. Lenin számára a szociáldemokráciák felosztották a világot maguk között, így az egyes nemzetek fináncstőkéi közötti verseny élesebbé vált. | Hobson elfogadta, hogy a szociáldemokrácia megteremti azokat a feltételeket, amelyek mentén a gyarmatosító hatalmak együttműködnek a világ kizsákmányolásában. Így megszűnik az érdekkonfliktus, a háború a nagyhatalmak között. |

Lenin számára ez a szakasz a kapitalista fejlődés **„legfelsőbb foka”**. Az imperializmus, a gyarmatbirodalmak építése az utolsó olyan tendencia, amit a kapitalizmus a csökkenő profitráta ellensúlyozására bevet, ha a kizsákmányolás elérte a legfelsőbb fokát a fejlett gazdaságokban. Lenin szerint – akárcsak a liberális Hobson szerint – az imperializmus „béklyót” vet a kapitalizmus otthoni fejlődése elé. Lenin a jelenséget **„parazitizmusnak”** nevezte. Az imperializmus, azaz a „haldokló kapitalizmus” arra szolgál, hogy a felszínre hozza az ellentmondásokat, ezzel siettesse a szocializmusba való forradalmi átmenetet.

Lenin írásának egyik visszatérő témája a **szociáldemokrácia (ultra-imperializmus) kritikája**. A szociáldemokrácia megteremti azokat a feltételeket, amelyek mentén a gyarmatosító hatalmak együttműködnek a világ kizsákmányolásában. Így megszűnik az érdekkonfliktus, a háború a nagyhatalmak között. Lenin másképp gondolta. Számára **háború és a gyarmatosítás elválaszthatatlan** volt. A gyarmatosító hatalmak 1913-ra felosztották a világot maguk között, az egyes nemzetek fináncstőkéi közötti verseny élesebbé vált. Lenin szavaival: *„az I. világháború mindkét oldalon imperialista volt (zsákmány- és területszerző). A világ felosztásáért folytatott háború” ... a „zsákmányt két vagy három, állig felfegyverzett nagyhatalom osztja szét”* Röviden: az állam azért háborúzik, hogy a fináncstőke osztályérdekeit (gazdasági elit) érvényesítse. Lenin ortodox marxista megközelítést használt a nemzetközi kapcsolatok elemzésében. A tőkeexport, az imperializmus és a háború oka minden fejlett iparosodott államban a termelési viszonyokban rejlő ellentmondások rendszere volt.

Kenneth Waltz, a strukturális realizmus atyja első jelentős írásában vitába szállt Leninnel.<sup>3</sup> Szerinte az imperializmus nem kizárólag a késő kapitalizmusra jellemző, hanem már az ókori Hellaszban és Rómában is létezett. Így a kapitalizmus nem lehet a 19. század végi gyarmatosítás oka. Lenin a könyvében elébe ment a kritikáknak. A modern gyarmatosítás minőségileg különbözik a klasszikus imperializmustól nem csak formájában. Azért is, mert 1914-re a tőke már az egész világot területileg felosztotta, míg korábban csak részleges felosztás létezett. Így nem a nemzetközi rendszer erői fektették le a háború és imperializmus alapjait (ld. Waltz), hanem a fejlett ipari államok határain belüli társadalmi erők.

Lenin tökéletesen reprodukálta Marx szűk belső mozgástérrel rendelkező állam-képét. Az államok azért mennek háborúba, hogy a fináncstőke gazdasági szükségleteit kielégítsék a monopolkapitalizmus

<sup>3</sup> Kenneth N. Waltz (1959): *Man, the State, and War*. New York: Columbia University Press.

kényszerének engedve ezzel. „A felépítmény ... a fináncstőke talapzatára épült.” Az államot alapvetően a tőke társadalmi szükséglete irányítja.

Lenin nézeteit a **latin-amerikai dependencia iskola** fejlesztette tovább. A világpolitikát a világgazdaság keretébe ágyazva vizsgálták, ahol a **centrum kizsákmányolja a perifériát**. Nincs többé érdekharmonia az összes munkás között, a centrum saját munkásainak életkörülményeit javítja. A centrum és periféria közötti strukturális megosztottság határozza meg az országokon belüli társadalmi viszonyokat. A nemzetközi politika legfontosabb szereplői a társadalmi osztályok. **Paul Prebisch** írta le elsőként, hogy a periféria országai a **cserearány-romlás** miatt szenvednek. A késztermék ára gyorsabban nő, így a nyerstermék termelő országoknak több nyersterméket (pl. kávé) kell termelni ahhoz, hogy egy későbbi időpontban ugyanazt a készterméket (pl. hűtőházat) megvásárolhassák.

### Wallerstein világrendszer szemlélete

Immanuel Wallerstein az emberi társadalmat történeti távlatokban vizsgálta. Számára a társadalomszerveződés fő formája a **világrendszer**. A világrendszereknek két formája van, a **világbirodalom** és a **világgazdaság**. A **világbirodalmak** olyan centralizált politikai rendszerek, ahol egyetlen központ van, amely a periféria erőforrásait újraosztja a centrumnak. A **világgazdaságban** sok, egymással versengő politikai központ van, ahol az erőforrásokat a piac osztja el. A javak itt is a perifériáról a centrumba áramlanak.

A **modern világrendszer** a **világgazdaság egy formája**. A 16. században jött létre Brabant tartományban. A folyamatos tökefelhalmozás hajtja: „*termelési rendszer, amely a piacon profitért árusít és a profitot az egyéni vagy a kollektív tulajdon nevében kisajátítja.*” Az új termelési rendszerrel új, történelmileg meghatározott intézmények jönnek létre, amelyek folyamatos változásban vannak (vállalat, család). Ők adják a világrendszer dinamikáját.

A rendszer maga **történelmileg korlátozott**, azaz van eleje, közepe, vége. Idővel és térrel leírható. A modern világrendszer **térbeli dimenzióit** más néven réteges-torta modellnek is nevezik. A világgazdaság **különböző régiókból** áll. A **centrum**, **félperiféria** és **periféria** fogalma régiók szerepét írja le a világgazdaságban. Nem feltétlenül egyetlen országgal kell azonosítani – bár kétségtelen, hogy az 1970-es évek óta a szakirodalom többsége centrum országokról, a (fél)periféria országairól beszél – hanem akár egy államon belül is, az adott területi egység jövedelmi és termelési viszonyai alapján meghatározott kisebb nagyobb területekről. A **fél-periféria** közvetítő szerepet játszik a világgazdaságban, szakképzett, ám olcsó munkaerőt biztosít a centrum területekről érkező befektetések számára (a béreket a centrum határozza meg), befogadja azokat az iparágakat, amelyek nem nyereségesek a fejlett ipari régiókban (autógyártás, textil).

Az **időbeli dimenziók** alapján Wallerstein két nagy dinamikát azonosít. A modern világrendszert **ciklusok** (konjunktúrák és recessziók váltakozása, ahol egyetlen ciklus sem ér vissza a kiindulópontjára) és **évszázados trendek** (a világgazdaság hosszútávú növekedései és összehúzódásai) osztják szakaszokra. Az egymást követő ciklusokat és évszázados trendeket **válságok** választják el egymástól. A válság a kapitalizmus természetes sajátossága, a rövid és a hosszútávú

optimális viselkedés eltéréséből adódik. Wallerstein kiemeli, hogy **világválság** csak egyszer fordulhat elő egy világrendszer életében. A világválság oka a rendszer legnagyobb ellentmondása, az „**elégtelen fogyasztás.**” Rövid távon a profitmaximalizálás leghatékonyabb eszköze a munkások bérének alacsonyan tartása. Az alkalmazott azonban potenciális fogyasztó is. A fogyasztás csökkenése miatt hosszú távon visszafogja a profitot, ha lenyomnák a béreket. A ciklus, trend és válság együttes természete miatt a rendszer nem tudja újratermelni önmagát, a világválság annak végét jelöli. Wallerstein szerint épp egy ilyen válságban vagyunk. A szereplők ekkor élvezik a legnagyobb szabadságot, a legnagyobb az egyének jelentősége és lehetősége, hogy a nemzetközi rendszer természetét befolyásolják.

A **ciklusok** olyan 50 éves szakaszok, amelyek egy felívelő és egy leszálló szakaszból állnak. Wallerstein a világgazdaság tipikus **Kondratyev-hullámaira** támaszkodik. Részletesen és sokat ír az **1945-től máig tartó** ciklusról. Az „**A**” szakasz vagy felfelé ívelő szakasz, vagy gazdasági konjunktúra, amely 1945-től 1967-1973-ig tartott, a „**B**” szakasz vagy leszálló ág vagy gazdasági recesszió, amely 1967-1973-tól máig tart. Az „**A**” szakasz: az ún. „aranykor”, amelyet a franciák találóan *les trentes glorieuses*-nek neveznek. 1945 után az Egyesült Államok **vetette meg a konjunktúra alapjait**, mint az egyetlen nagyhatalom, amelynek ipara érintetlen maradt és a területét nem rombolta le a háborús pusztítás. Persze ez nem volt minden előzmény nélkül való. Már egy évszázada tökéletesítette kapacitásait és miközben a háború alatt a versenytársak gazdaságai sorra omlottak össze, Amerika termelékenysége lendületet vett. 1945-ben az **Egyesült Államoknak két nagyobb problémája** volt, amit 1945 és 1955 között különösebb nehézség nélkül oldott meg. Egyrészt, viszonylag **stabil világrendre** volt szüksége. A világrendet két lépésben stabilizálta. Először is példátlan módon intézményesítette, azaz **kormányközi intézmények** létrehozásával intézményesített politikai (ENSZ és szakosított szervei), gazdasági (az IMF, a Világbank, a GATT és a rögzített árfolyam) és katonai (NATO) világrendet teremtett. Minden nemzetközi szervezet az Egyesült Államok egyszerre tartotta fenn a globális rendet és maximalizálta az USA érdekeit. A stabil világrend másik pillére a bipolaritás megszilárdítása, **Jaltában a Szovjetunióval** való megegyezés lett. A világot *de facto* egy amerikai zónára (a világ nagy része) és egy szovjet zónára (a maradék) osztották. A megegyezés alapja a szovjet protekcionizmus és elzárkózás elfogadása (a szovjet zóna minimálisra csökkentheti tranzakcióit az Egyesült Államok zónájával amíg meg nem erősíti saját termelői gépezetét) és az amerikai pénzügyi távolmaradásra (az Egyesült Államoktól nem várják el, hogy hozzájáruljon a szovjet zóna gazdasági újjáépítéséhez). A második probléma az **amerikai termékek számára elegendő és hatékony világkereslet megteremtése** volt. Az Nyugat-Európának juttatott Marsall segély és az ezzel egyenértékű gazdasági segítséggel Japánnak megoldotta a problémát. A gazdasági kapcsolatokat minden esetben katonai kötelékekkel erősítették meg. Az általános konszenzus ellenére sokan kimaradtak a bipoláris rend előnyeiből. A harmadik világ egésze, a legkevésbé kedvező helyzetben lévő államok a nyugati világban és a szovjet zóna kelet-közép-európai államai, akik elviselték az igát, de nem ünnepelték időnként fellázadtak.

Az 1950-es évek végére a jól működő rendszerben megjelent az első komoly probléma, az **automatikus termelési előny elvesztése**. A vietnami háború elkezdte kivéreztetni az Egyesült Államokat mind pénzügyi, mind morális értelmében, de ettől sokkal nagyobb gondot okozott **Japán és Európa talpra állása, majd virágzása**. Az 1960-as évekre a termelékenységi szakadék többé-kevésbé lebomlott. A nyugat-európai országok és Japán visszanyerték az irányítást a piacaik felett,

hatékonyan kezdtek versenyezni az amerikai termékekkel a harmadik országok piacán. Sőt, az amerikai piacon is versenyképesekké kezdtek válni. Az USA gazdasági előnyének automatikus jellege az 1960-as évek végére nagyrészt eltűnt. A világ termelésében beállt növekedés **árubőséghez** vezetett, aminek következtében sok elsődleges ipari ágazat (az acél, az automobil és az elektronika) nyereségessége zuhant.

A világgazdaságban beállt ezt követő **hanyatlást két nagyobb esemény jelezte**. Először is, az Egyesült Államoknak **el kellett hagynia a rögzített árfolyamrendszert**. Az US hegemoniájának politikai-katonai költségei megnöttek, miközben meggyengült versenyképessége a világpiacra. A két folyamat együttesen kimerítette az amerikai pénzügyi tartalékokat. Másodszor az **1968-as világforradalmak** (Japánban és Nyugat-Európában diák- és munkás tüntetések, Kínában a kulturális forradalom, amely már 1966-ban megkezdődött, 1968-ban Csehszlovákiában az „emberarcú szocializmus”, a harmadik világ forradalmai: Mexikó, Szenegál, Tunézia, India) rendszerellenes kitörések voltak.

Az ezt követő **„B” szakasz recessziója** előtt a világgazdaság a **stagnálás** időszakába lépett. A **stagnálást** a termelésből származó profit jelentős csökkenése okozta. A csökkenésnek három következménye volt. Először is, a tőkebefektetések a **termelői szektorból a pénzügyi szférába** vándoroltak át. A spekuláció eszkalálódott, míg a buborék fel nem robbant. Másodszor jelentősen megnőtt a **munkanélküliség** világszerte. Harmadszor a termelés központja a **magas bérekkel rendelkező helyekről az alacsony bérek felé** helyeződött át (a „menekülő iparágak” jelensége: világrendszer fejlődő, „iparosodó” részei – jellegzetesen a félperiféria – felé kitelepülő kevésbé nyereséges iparágak).

A stagnálás után beköszöntő **recesszió** legjelentősebb gazdasági eseménye az OPEC **olajár emelés** volt. Hatása azonnali volt: gyakorlatilag minden más terméknek emelte az árát. Ez számos áru termelésének csökkentéséhez vezetett – ami tekintve a bőséget – hasznos volt. A **nyerstermék-termelő országokra** hatott a válság a legerősebben. Az ebből a forrásból származó jövedelmeik csökkentek, miközben a késztermék import ára jelentősen növekedett. Ennek következtében **akkut kereskedelmi mérleg hiányok** jöttek létre. Az olajtermelő államok bevétele megnövekedett. A megnövekedett bevétel közvetve hozzájárult az 1980-as évek következő válságának, az **adósságválságnak** a kialakulásához. Az olajtermelő országoknak hatalmas monetáris többlete lett, illetve a pénz másik része az ún. Hét Nővérhez, a nagy transznacionális olajipari mega-struktúrákhoz áramlott. Az így felgyülemlett tőke döntően két helyre vándorolt. **Nyugat-Európába** és a főleg amerikai és nyugat-német bankszámlákra. Nyugat-Európa, hogy megállítsa a cserearány romlást, drágábban adott mindent az olajtermelő államoknak. A bankbetéteken felgyűlt összegeket a nagybankok kihelyezték. Agresszívan háztaltak a kölcsönökkel a szegényebb országok pénzügyminisztereinél. A fejlődő országok fizetési mérlege deficites volt, akut munkanélküliség és állandó belső zavargások nehezítették a modernizációjukat. Problémáik megoldására nagyarányú hiteleket vettek fel. A hiteleket nem tudták rendes ütemben fizetni, az adósság kumulálódott és az 1980-as évekre globális adósságválsághoz vezetett.

A recessziót a gazdasági folyamatok mellett politikai fordulatok is jelezték. Az amerikai vezetőszeretet megkérdőjelező **konzultatív intézmények** felállítása (a Trilaterális Bizottság, a Valéry Giscard d’Estaing kezdeményezésére felállt G-7), a **Harmadik Világgal** szemben az USA flexibilisebb



lett, illetve az angolszász országok gazdaságpolitikájában beállt **neoliberális fordulat** (a jóléti állam elosztó szerepét a piacra bízta) mutatta a politikai változásokat.

Az **1980-as években** a szegényebb államoknak adott hitelek kicsúsztak az ellenőrzés alól és megkezdődött az **adósságválság**, 1979-ben **Szovjetunió** bevonult **Afganisztánba** és ugyanúgy kivérezte magát, mint ahogy az Egyesült Államok Vietnámban. A hidegháború rendjének változását mutatta a „**kelet-ázsiai repülő darvak**” jelensége, az **USA eladósodott** és **nőtt a nemzetközi likvid tőkeállomány**. A **pénzügyi spekulációk** kapcsán az óriásvállalatok masszív hitelezésbe kezdtek: rövidtávú spekulációval a termelés rovására tettek szert profitra. A vállalati részvények árát mesterségesen emelte piaci értékük fölé, hitelek visszafizetése nehezedett.

Az 1990-es években az **Egyesült Államok politikai helyzete komoly támadás alá került**: Szaddam Husszein **lerohanta Kuvaitot**, Nyugat-Európa az **euró** bevezetésével alapvető lépést tett az **egyesülés** felé lazítva ezzel az Egyesült Államokhoz fűződő szoros politikai kötelékeit és megérkezett a **pénzügyi válság**: a délkelet-ázsiai államok és a négy sárkány pénzügyi összeomlása, az IMF katasztrofális beavatkozása, majd a defláció végül elérte Kelet-Ázsiát és környezetét, majd Oroszország és Brazília követett. 2007-ben a válság **elérte az Egyesült Államokat**: ezzel a Kondratyev-ciklusnak az utolsó alszakaszához érkeztünk.

Wallerstein számára a 21. század eleje azért izgalmas, mert a rendszer világválságban van: a Kondratyev-ciklus vége egybeesik az évszázados trendek leszálló ágával. **hosszútávú trendek** a rendszer felbomlásához vezetnek, mert mindegyik a tőkefelhalmozást akadályozza. A világrendszer elméletben Wallerstein **három évszázados trendet** nevez meg. Az első a **reálbérszínvonal alakulása**, amelyet a munkaadók és a munkavállalók közötti alku (bérharc) határoz meg. Ahogy a vállalatok alacsonyabb bérszínvonalú területekre helyezik ki a termelést, a munkavállalók szervezettsége erősödik és magasabb béreket harcolnak ki. A tőke ekkor új területeket keres, de egy idő után az ottani munkavállalók is megszerveződnek. A folyamat ciklikus, addig folyik, míg vannak olyan új területek a világrendszerben ahová át lehet települni.

A második az **input költségek (környezetvédelem) megnövekedése**. Ide tartozik a tágan értelmezett bekerülési ár: a termék felhasználása és a hulladéktól való megszabadulás is. A szemetet minimális detoxikálás után jó messzire viszik a gyártól, és a patakokba öntik. A patak tisztításának a költségeit általában az állam viseli. A dolog addig működik, míg van hova szállítani a szemetet. Az állam működtetése nem olcsó és valakinek adók formájában kell megfizetni. Ha az egyén fizet, nőnek az adóterheti. Ha a vállalat: a profitrátára nehezedő nyomás nagy.

A harmadik az **adózás (az állam) problémája**, az állam „**fiskális válsága**.” Az adók az állampolgárok biztonságának megteremtését és az állam működtetését szolgálják. Az állampolgárok kisebb, fenntartható közigazgatást igényelnek, amely képes a politikai stabilitás megteremtése. A reálberek közötti fokozódó különbségek miatti állampolgári elégedetlenség ellensúlyozására az állam szociális jóléti erőfeszítéseket tesz, így fékezi meg az osztályharcot. Az adórata növekedése hosszú távon a tőkefelhalmozás korlátjává válik.

A világválságnak a világrendszer-szemléletben két **következménye** van. Az egyik a **társadalmi félelmek** eskalálódása. Az állampolgárok egyre bizalmatlanabbak az állammal szemben a biztonságuk garantálásának kérdésében. A bizalmatlanság negatív spirált indít be: minél erősebb a

tendencia, annál kaotikusabbá válik az erőszak, minél kaotikusabb az erőszak, annál kevésbé képes az állam kezelni a helyzetet. A másik következmény az elit legitimitását érinti. A deligitimálódó államok egyre nehezebben biztosítják ez elit számára a privilégiumokat.

### A marxizmus és a globalizáció

A marxisták számára a globalizáció nem új jelenség. A **tőkének globális mozgástere** van és a tőkeviszonyok mindenhol, ahol meghonosodnak **átalakítják a társadalmat**. A globalizáció tehát a kapitalizmus kialakulásával egyidős.

A nemzetgazdaságok természete a világ gazdaságban betöltött helyzetük függvénye. Ami újdonság az 1970-es évektől, az a **globális köztudat** erősödése. A kommunikáció, technológia forradalma lehetőséget teremt, ideológiai fegyvert ad a nemzetközi mozgalmak megerősödésére. Hogy megértsük, mi történik, mély, strukturális elemzéseket kell végeznünk és nem szabad a fennálló tudásstruktúrákat természetesnek és elkerülhetetlennek felfognunk. A marxista kutatók célja egy **új globális társadalom** megteremtése kell legyen.

A globalizáció marxizmus számára olyan társadalmi átalakulás, amely nem veszi tekintetbe a nemzeti vagy államhatárokat. A világ egy „relatív határok nélküli társadalmi szférává válik.” A marxisták a globalizációról folytatott vitában nem a folyamatokat utasítják el, csak azt, hogy ezek újak lennének. A nemzetgazdaságok növekvő integrációja, a gazdasági interdependenciákra való erősödő ráébredés, a vállalatok, társadalmi mozgalmak terjedése a kapitalista társadalom természetes fejlődési folyamata. A kialakuló globális társadalomban a kormányközi ügynökségek globális skálán működnek, a kommunikációs forradalom segítette a globális öntudat kialakulását. Marx világosan festette le a folyamatot:

*„A burzsoázia a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakciók nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket, amelyeknek meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé válik, olyan iparok, amelyek már nem hazai nyersanyagot dolgoznak fel, hanem a legtávolabbi égővek nyersanyagát, és amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják. A régi, belföldi termékkel kielégített szükségletek helyébe újak lépnek, amelyeknek kielégítésére a legtávolibb országok és éghajlatok termékei kellenek. A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép. És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.”*

A bolygót régóta egyetlen gazdasági és politikai egység, a **transznacionális elit** uralja. Az egyre **egységesebbé váló világ gazdaság** megmutatja, hogy a nemzetgazdaságok integrálódása miatt a kapitalista világ gazdaságban betöltött helyzetük határozza meg, hogy milyen belső termelési szerkezettel rendelkezzenek. Az egyetlen „új” dolog, hogy egyre inkább tudatára ébredünk ezeknek a

kapcsolatoknak. A világgazdaság megteremtése hosszútávú trend részeként értelmezhető, amelyet nem a multinacionális vállalatok növekedése hozott létre.

A **globális politikai folyamatok** alapja az uralkodó politikai és gazdasági rend új fejlődését ellenző **társadalmi mozgalmak összekapcsolódásával** jött létre. A sokat dicsért kommunikációs forradalom „globális világfaluvá” szűkítette a bolygó társadalmait, segítve ezzel a politikai öntudatra ébredésüket.

A változások jelentőségét akkor tudjuk felmérni, ha mélyebb strukturális folyamat kontextusában értelmezzük őket. Először is, a **látszat helyett a valóságot** vizsgáljuk kell vizsgáljuk: a kapitalizmus természetét, amely nem ahistorikus és természetes, magától értetődő folyamat. Jó példa erre az **állam legitimitációjának csökkenése**. Az állam, mint a jelenlegi világpolitika elsődleges és legfontosabb politikai közössége képviselői válságban van. Ha meg akarjuk érteni a válság okait, azt nem a politika, hanem a kapitalista termelési mód természetében kell keresnünk.

A második folyamat a **globalizáció** egyre inkább napjaink **elitjének ideológiai fegyverévé** válik. A „versenyképesség mítosza”, segít a tőke előtti akadályok lebontásában és a munkásság jogainak megnyirbálásában. Mindkét folyamatot csak a kapitalizmuson belüli gazdasági és politikai struktúra szélesebb körű értelmezésén keresztül érdemes mérlegelni. A jelenlegi rend nincs kőbe vésve és nem örök. A marxista kutatók fő feladata, hogy a **társadalomszervezés** új, globális, igazabb és humánusabb **útját** lefektessék.

## FELHASZNÁLT IRODALOM

Vlagyimir Iljics LENIN (1973): *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Budapest: Kossuth Kiadó

Karl MARX (): A tőke I-III. (A politikai gazdaságtan bírálata). Budapest: . letöltés helye: <http://mek.niif.hu/04700/04724/>

Immanuel WALLERSTEIN (2010): Bevezetés a világrendszer-elméletbe. Eszmelet Kiskönyvtár, Budapest: L'Harmattan kiadó. letöltés helye: <http://www.eszmelet.hu/wp-content/uploads/2014/05/Wallerstein-%C3%BAj.pdf>

Kenneth N. WALTZ (1959): *Man, the State, and War*. New York: Columbia University Press.